

זיוה שמיר

בעקבי האב

עגנון - תלמידו הנסתר של ביאליק

ס פ ר א

בית הוצאה לאור

איגוד כללי של סופרים בישראל

עיון ומחקר

הפרק הרביעי

פסיפס של סיפורי חורבן מתולדות העם והעולם השפעת ביאליק על מבנהו הרעיוני של הסיפור "עד עולם"

א. עגנון ותופעת ה-contronym

סיפוריהם החידתיים של עגנון "עידו ועינים" ו"עד עולם", המעמידים לפני הקוראים כתב-חידה עם ריבוי אותיות עי"ן וגימ"ל, הולידו מאמרי פרשנות רבים, שלפעמים, אגב חיפוש הסיפור הסמוי המסתתר מאחורי הסיפור הגלוי, סותרים זה את זה וזורעים בקורא תחושה של דיסאוריינטציה. הגיע המצב לידי כך שקמו מבקרים אחדים ששללו כל ניסיון להעניק לסיפורים חידתיים אלה פירוש קוהרנטי כלשהו, בטענה שהניסיון למצוא את המפתח האלגוריסטי לפתרון החידה נדון מראש לכישלון ושבסיפורים כאלה "הצורה היא המשמעות".¹

בדברים שלהלן אציע פירוש אחר לסיפור "עד עולם", שונה מקודמיו, בניסיון לנמק את שלל סתירותיו ולאתר בתוך הבלייל הכאוטי שלו את העיקרון המחבר את חלקיו (שאינם מתלכדים בקלות) לכדי שלמות כלשהי. בטרם אעשה זאת ברצוני להפנות את תשומת לבו של הקורא אל מילות הקונטרנים (contronym) המשובצות בסיפור זה ומקנות לו את אופיו החידתי, הקולע את קוראיו למצבים של אָבֶדֶן כיוונים. הקונטרנים, כמסובר בפרק המבוא, הוא מילה או ביטוי המבטאים בהעלם אחד דבר והיפוכו. השורש קל"ס, למשל, שהגיע אל העברית מן היוונית, משמש כידוע לציון דברי שבח והלל, אך גם לציון דברי בוז וקלון. השורש שר"ש משמש הן לציון שתילה הן לציון עקירה. השורש חט"א מבטא גם את

כתמי העוון והחטא, וכן את היפוכם - את פעולת הניקוי והחיטוי. ב"עד עולם" יש צירופים קונטרנימיים, ובראש הכותרת ששתי הוראות מנוגדות לה. הצירוף "עד עולם" פירושו 'לעד', 'לנצח נצחים'; אך בלשון המקרא הוא מציין תופעות שיש להן מגבלה של זמן, כדברי חנה, אם שמואל, לאישה אלקנה: "כִּי-אֶמְרָה לְאִשָּׁה עַד יִגְמַל הַנְּעַר וְהַבְּאִתּוֹ וְנִרְאָה אֶת-פְּנֵי ה' וַיֵּשֶׁב שָׁם עַד-עוֹלָם" (שמ"א א, כב); כלומר, עד שילך לעולמו (או עד שעלי, הכוהן הגדול, ילך לעולמו כמבואר ב"מצודת דוד"). פסוק זה, שעניינו הקדשת החיים לעבודת הקודש, הוא רלוונטי עד מאוד להבנת סיפורו של עגנון, שגיבורו ההיסטוריון, גבר בריא לחלוטין, מחליט להיכנס לבית המצורעים, ואין בכוונתו לצאת ממנו עד בוא חליפתו. נזכיר כי בעברית המודרנית המושג "מאסר עולם" איננו מאסר לפרק זמן בלתי מוגבל, אלא לפרק זמן קצוב.

כזה הוא גם מעמדו של הצירוף "עד עולם" באחת מנבואות החורבן ("כִּי-אַרְמוֹן גִּטָּשׁ הַמִּזֶּן עִיר עֲזָב עֲפָל וּבַחֲזֵן בְּעַד מְעֻרוֹת עַד-עוֹלָם מְשׁוֹשׁ פְּרָאִים מְרֻעָה עֲדָרִים"; ישעיהו לב, יד). את הפסוק הזה פירש רש"י: "עד עת קץ עופל ובחזן"; כלומר, שהיכל המלך יינטש לפרק זמן מוגבל עד ליום שבו ישקמוהו והוא שוב יעמוד על כנו. ואף זאת: לפני הפניסה לארץ העם מוזהר: "לֹא-יָבֹא עֲמוּנֵי וּמוֹאָבֵי בְּקֵהֶל ה'; גַּם דּוֹר עֲשִׂירֵי לֹא-יָבֹא לָהֶם בְּקֵהֶל ה' עַד-עוֹלָם" (דברים כג, ד); והנה מקץ דורות אחדים נודעה רות המואבייה כמי שקשרה את גורלה עם עם ישראל ומזווגה עם בועז נולדה לימים מלכות דוד.² פירושו של דבר הוא שבלשון המקרא יש לצירופים כדוגמת "עד עולם" או "ברית עולם" תאריך תפוגה, ואין הם מלמדים בהכרח על עניין שעתיד להימשך עד אין סוף.

ולא רק הצירוף "עד עולם" מבטא דבר והיפוכו, אלא גם השם "עדיאל עמזה" שנתן עגנון לגיבורו, חוקר תולדות העתים, המלטש את חיבורו עד דק ומקדיש את חייו למדע. את השם הזה שיבץ עגנון בסיפורו ללא ניקוד עזר ("עדי-אל"? "עדי-אל"?). כל אחת משתי האפשרויות פותחת מניפת משמעויות משלה, שונה מקודמתה. ראוי

פרק 4 | "עד עולם" והשפעת ביאליק

לציין כי הצירוף "עם זה" איננו צירוף מקראי, אך הצירוף "עם זו" (שבו המילה "זו" באה בהוראת "אשר") משולב פעמיים בשירת הים ("נְחִיתָ בְּחֶסֶדְךָ עִם-זוֹ וְאַלֶּתְךָ נִהַלְתָּ בְּעֶזְרְךָ אֶל-נְוֵה קְדֻשְׁךָ [...] עַד-יַעֲבֹר עִם-זוֹ קְנִיֶתְךָ"; שמות טו, יג-טז) ופעם נוספת בספרי נביאים ("עם-זו יִצְרַתִּי לִי תִהְלֶתְךָ יִסְפְּרוּ"; ישעיהו מג, כא). לעומת זאת, בהגותו של מרדכי-מרטין בובה, רעהו של עגנון מתקופת גרמניה, מצוי הצירוף "עם זה" פעמים רבות.³

עיון טקסטואלי שהווי מגלה שכל ההקשרים הללו - המקראיים והבזבזריאניים - מתלכדים היטב עם הסיפור "עד עולם", אף דומה שעגנון ביקש להפיח בהם חיים. עגנון העניק לגיבורו שם עמום, שיכול להצביע על שתי אפשרויות מנוגדות: האחת היא שהעם מפאר את אלוהיו ותולה עדיים על צווארו, והשנייה היא שאלוהיו של "עם זה" מתברך בו ורואה בו "עם בחירה" ו"עם סגולה" המפאר את שמו בעולם. כניסתו מבחירה של עדיאל עמזה אל בית המצורעים מעצימה את החידה: האם העם הזה הוא אכן עם נבחר ואריסטוקרטי, שאלוהיו מפלה אותו לטובה מכל העמים, או שמא אלוהיו זנחו (כשם שטוענת הדוקטרינה הנוצרית), ועתה אין הוא אלא ערב-רב של עבדים מצורעים, שאלוהיו מאס בו ונטש אותו לאנחות (ועל כן גם העולם כולו מואס בו)?

גם השם "גומלידתא" הוא שם רב-משמעי. אפשר להבינו בתורת שם של עיר שתושביה נגמלו מן הדת ונטשו את האמונה; אפשר להבין את המילה "דת" בהוראתה המקורית ("משפט"),⁴ ואז מדובר בחבורה של outlaws, של טיפוסים הדוניסטיים ושטופי זימה שפרקו כל עול משמעת ומוסר. אפשר להבין את שימושי השורש גמ"ל מלשון 'גמילה' (כבשמה של "גמולה", גיבורת סיפורו של עגנון "עידו ועינים"), ואפשר להבינם מלשון 'גמול' ו'תגמול'.

אופיים הקונטרנימי של צירופי לשון ושמות ב"עד עולם" קולע אפוא את קוראיו ואת פרשניו של סיפור זה למצבים של מבוכה ואבדן כיוונים. את תחושת הדיסאוריינטציה מעצים ומתגבר השימוש האובססיבי במילים הפותחות בעי"ן ובגימ"ל (כבסיפור "עידו ועינים"),

הנראה ממבט ראשון כתחבולה להפרדת "בני אור" מ"בני חושך", בדיקה יסודית תגלה שהסימטרייה הבינרית הזאת שבין גיבורי עי"ן טובים לגיבורי גימ"ל רעים נפרצת במקומות רבים ומונעת כל הכללה. יוצא אפוא שאת ההפרדה בין עי"ן לגימ"ל יש לנמק בדרך אחרת - בדרך המסוגלת להכיל גם מצבים א-סימטריים ולהפריד בין גוונים דומים, אך שונים, המצויים על אותו רצף כרוֹמָטִי.

ב. הבראיזם והֶלְנִיזִם

את הכוחות המתגוששים בסיפור "עד עולם" ניתן לדעתי לתאר באמצעות צמד-המושגים "הבראיזם והֶלְנִיזִם" ששימש במאה התשע-עשרה את המבקר האנגלי מתיו ארנולד ואת הפילוסוף הגרמני פרידריך ניטשה - מושג המלכד בתוכו את שני כוחות המנוגדים שעיצבו את תרבות העולם הקדום והשפיעו על כל הדורות: העבריות והיוונית. זיווג ניגודים זה מתבטא גם בצירופים כדוגמת "ירושלים ואתונה" של לוי שטראוס או "ירושלים וברלין" של גרשום שלום (שהרי גרמניה ראתה כידוע את עצמה כירשתה של תרבות יוון, ונטלה לעצמה את השם 'הלאס' = 'יוון').

המושג "הבראיזם והֶלְנִיזִם" השתגר כאמור בזכות המבקר האנגלי מתיו ארנולד (בספרו *תרבות ואנרכיה*, 1869) ובזכות הפילוסוף הגרמני פרידריך ניטשה (בספריו *גנאלוגיה של המוסה*, 1887 ו*אנטיכריסט*, 1888). את גלגוליו המוקדמים ניתן לגלות אצל שמואל-דוד לוצטו (1800 - 1865) שעזימת את מושג ה"אֶטיציזמוס" היווני (מלשון אֶטיקה = יוון)⁵ עם ה"אברהמיזמוס", מלשון "אברהם", או היודאיזמוס, מלשון "יהודה". שד"ל היה כמדומה הראשון בעת החדשה שתיאר את ההבדלים שבין תרבות יוון המתאפיינת באהבת כוח הזרוע והאסתיקה לבין העבריות המתאפיינת באהבת האֶתיקה - בחתירה למשפט-צדק.

ניטשה תיאר באמצעות המושג "הבראיזם" את האופי הצנוע והכנוע של הדתות המונותאיסטיות, המרבות להכות על חטא ומאמינות בִשְׂכָר וְעוֹנֵשׁ. כנגדן הציב את המושג "הֶלְנִיזִם", הכולל הן את ערכיה

פרק 4 | "עד עולם" והשפעת ביאליק

של יוון הקדומה, הן את ייחוריהּ המאוחרים - אותן תרבויות נהנתניות אשר צמחו מעמים פּגָנניים כדוגמת הגרמנים. התרבות ה"הֶלֶנִּיסְטִית", הקדומה והמודרנית כאחת מצטיינת באהבת הגבורה והגבריות, היופי והסדר הטוב, אהבת הטבע ומשיכה אל הנאות העולם-הזהה. המוסר המדריך אותה הוא המוסר הגמיש והמתירני של "גזע האדונים", ולא זה הקפוא והמקובע של "גזע העבדים" ההֶבְרָאִיסְטִי.

אכן, בעולמו של עגנון יוון אינה רק "כרְכֵי הים" שבספרות חז"ל, שנחשבו בימי קדם קצה מערב. בעולמו שימשה היוונות שם נרדף לגרמניה, שוחרת היופי והגבורה. הגרמנים ששורשיהם נעוצים בתרבות האילית ראו עצמם כאמור כיורשיה של תרבות יוון (תרבות שהיא כמאמר ניטשה "מעבר לטוב ולרע"), אף יותר מאשר כנושאי מורשתם של אבות הכנסייה. בהגות בת התקופה ההֶלֶנִּיסְטִית נקשר עם ההנאות האֶפִּיקוֹרִיות, עם העמדת ערכי האסתטיקה בראש סולם הערכים, וזאת בניגוד לתרבות העברית האֶסְקֵטִית, הנזירית, מְחַנֵּיקת התאוות והיצרים אשר אסרה על פֶּסֶל ועל כל תמונה.

ההֶבְרָאִיזִם זוהה אפוא עם מוסר ורדיפת צדק, עם ריסון הכוח, עם ציות והרכנת ראש, עם התנזרות מיופי ומהנאות העולם הזה. כאשר ביקש ביאליק להדגיש את ההבדלים שבין אופיו ההֶבְרָאִיסְטִי כבן לעם עתיק ורודף צדק לבין האופי המתיוון של המורדים בתורת משה (דבריו כווננו נגד תפיסת עולמם של ברדיצ'בסקי ו"הצעירים"), הוא כתב בשירו "על סף בית המדרש" את השורות: "מְהִיּוֹת כְּפִיר בֵּין כְּפִירִים אֶסְפָּה עִם-כְּבָשִׁים. / לֹא חוֹנְנֵתִי בְּמִתְלָעוֹת וּבְצַפְרָנִים - / [...] לֹא הִכּוֹת בְּאֶגְרָף אֶת-יָדִי לְמִדְתִּי, / וּבְתִירוֹשׁ וְזִנְנִים לֹא-כְלִיתִי כַחֲזִי; / [...] שְׁבִי - שְׁבִי צֶדֶק, צֵיד מְשֻׁפֵּט - מְלֻקְחִי". אל מול היופי המלכותי של "הגזע העליון" הפוסע בצעד בוטח ושאגן כמו מלך החיות עטור הרעמה והזוהבה ("הֶכְפִּירִים בְּתִלְתְּלֵי הַזְּהָב"), או "blonde Bestie" ("החיה הצהובה" מכתבי ניטשה), העמיד שירו של ביאליק את ערכי המוסר ההֶבְרָאִיסְטִיים שקבעו בְּנֵיוֹ של עַם מצניע לכת.

בסיפור "עד עולם" תופעות ה"הֶבְרָאִיסְטִיות", הקשורות בענוותנות

ובהתרחקות מהבלי העולם-הזה, מסומנות בדרך-כלל באות עי"ן, האות של העבריות הכנועה והמרוסנת. לעומת זאת, תופעות "הֶלְנִיסְטִיּוֹת", הקשורות בכוח, בגבורה, בתאוות בשרים ובככיבושים, מסומנות כאן בדרך כלל באות גימ"ל, האות של גרמניה הגותית, שטענה לכתר "הגזע העליון". עדיאל עמזה, המייצג המובהק של נושאי האות עי"ן, מצטיין בתכונות הֶבְרַאִיסְטִיּוֹת מובהקות: הוא צנוע ונזירי, שואף להגיע לחקר האמת הרבה יותר מאשר לפרסום ותהילה, הוא מקריב את עצמו, מסכן את בריאותו ואפילו את חייו למען המדע (כלומה, למען קידום האנושות).⁶ כמוהו גם האחות הנזירית עדה עדן שבעלומיה ויתרה על חיזוריו של גבהרד גולדנטל והקדישה את כל חייה לסייע לחולים הסגורים בין כתליו של בית המצורעים (יזכר בהקשר זה שהאותיות עי"ן וגימ"ל מייצגות גם את הניגודים "עדן" ו"גיהנום" של העוה"ז והעוה"ב המלפפים את גיבורי "עד עולם" בלי הרף).

בקוטב המנוגד לעדיאל עמזה ולאחות עדה עדן מצויים מושאי מחקרו ההיסטורי - גיבורים משוֹרְגִי שרירים ואוהבי חיים, שאינם מתנזרים מאכזריות ומשפיקות דמים, מגילויי זימה, מגילויי עריצות וגאווה. אגף הגימ"לים של הסיפור מחולק לגזותים ולאויביהם ההונים. אף-על-פי שההונים אינם עם גרמני הם מצטיינים בתכונות "הֶלְנִיסְטִיּוֹת", ובמיוחד באהבת הכוח, הגבורה ויצר הכיבוש. באגף זה של הסיפור נזכרים דוכס העיר גומלידתא הגרף גיפיון גלסקינון ויריביו מגדודי ההונים שבראשם עומד גדיתון הגיבור (השליט הגותי ויריבו ההוני מסומנים אפוא באות גימ"ל. שני העמים הנלחמים זה בזה מצטיינים כאמור בכוח הזרוע, באכזריות ובגבורת הגוף).

נערוך לפי שעה סיכום-ביניים ונטען שהגילויים הֶבְרַאִיסְטִיִּים וההֶלְנִיסְטִיִּים שבסיפורו של עגנון אינם מתייחדים לתקופה מסוימת, לדמות מסוימת או לאירועים מסוימים. הם חוצים את תולדות האנושות למן ימי קדם ועד ימינו, וניכרים בכל אתר ואתר. מדובר בשני ניגודים ארכיטיפיים המייצגים שתי מערכות מוסר שונות: "מוסר העבדים" שאותו יחס ניטשה לעם ישראל ולמאמינים בדתות המונותאיסטיות

פרק 4 | "עד עולם" והשפעת ביאליק

מדכאות היצר ו"מוסר האדונים" של בני הדתות הפְּגָנוֹת האוחזים במערכת אָ-מוֹרְלִית ש"מעבר לטוב ולרע".

מדוע כרך עגנון את שני המחנות היריבים - הגותים וההוננים - בכריכה אחת, ולשניהם העניק שמות המתחילים בגימ"ל? כבר אמרנו שהתכונות המשותפות לשני המחנות היריבים הן אהבת כוח הזרוע והתוקפנות האכזרית (ולְכַשְׁתְּרָצוֹ, ניתן לתארם באמצעות מילים שבראשן האות גימ"ל: גיבורים גבוהים, גבריים, אנשי הגאווה והגאון). להבלעת הגבול שבין היריבים תרמה גם עובדה היסטורית מן העת החדשה: התרבות המערבית תלתה בגרמנים את הכינוי "הוננים", כי ב-1900 בימי "מרד הבוקסרים" בסין שדוכא בסיוע כוח בין-לאומי שפָּלַל חיילים גרמניים קרא קיסר גרמניה, וילהלם השני, לחייליו לנהוג באותה מידה של אכזריות שלפיה נהגו ההוננים בימי אָטִילָה. אחרי נאומו הפכה המילה "הוננים" שם-נרדף ל"גרמנים", ובימי מלחמת העולם הראשונה כתב הסופר הבריטי רודיאָרד קיפלינג את שירו "For all we have and are" (1914), הקורא לחייל האנגלי לצאת לקרב ולהגן על מציאות חייו מפני "ההוננים [הגרמנים] העומדים בשער".

והיכן עומד שמואל יוסף עגנון בתוך המציאות המקוטבת הזאת המחולקת לגיבורי עי"ן עבריים ולגיבורי גימ"ל גרמניים-הלניסטיים? שמו הן מכיל את שתי האותיות הללו גם יחד, ובכל מהותו הוא משתייך הן לעבריות ולאֶרֶץ-יִשְׂרָאֵל הן למרחב התרבות הגרמני. לפני מלחמת העולם הראשונה, עת עזב עגנון בן העשרים וארבע את ארץ-ישראל וחזר לאירופה, ניכר היה שֶׁלְבוֹ נוהה אחר היופי והנאות החיים של התרבות הגרמנית-ה"הֶלֶנִּיסְטִית". לעומת זאת, ב-1953, בזמן שחיבר ופרסם את "עד עולם" (בימים שבהם המדינה עשתה את צעדיה הראשונים על משואות השואה), ניכר היה שֶׁלְבוֹ של עגנון בן השישים וחמש, ש"חזר בתשובה" וקשר את גורלו עם הארץ "עד עולם", נוהה אחר גיבורו ההֶבְרָאִיסְטִי עדיאל עמזה, המתנתק מהבלי העולם-הזה ומקדיש את חייו לכתיבת תולדות העם והעולם. אָ-עַל-פִּי-כֵן, דומה שעגנון מודה ומתוודה שֶׁלְבוֹ נמשך בעבר

גם אל יופֵיָהּ ואל מנעמיה של גרמניה. ואכן, שמו מכיל בתוכו את הנֶנֶע ואת הענג, המאפיינים את הצעירה ההונית על־דג-גלדל (והשוו להשתעשעותו של הסופר, בן דמותו של עגנון, בשיכול אותיות השורשים ענ"ג-נג"ע בנובלה עד הנה, עמ' כז). שמה של צעירה זו, שפני יאנוס לה, מנתר בין שתי התרבויות ובין שני אורחות החיים, בין עי"ן לגימ"ל: היא הפילגש המענגת את מנהיג הגותים, אך הבוגדת האכזרית המביאה לחורבנם של מאהבה הזקן ושל עירו בהסגירה את סודותיה של גומלידתא ביד שוֹסִיָהּ. עגנון מראה שהגימ"לים אינם יכולים לבצר את כוחם עד עולם, כי תמיד יימצאו אנשים השייכים לשני צדי המתרס ועלולים לנתר מצד לצד ולגרום למיגורו של הכוח. דוגמה לכך מצויה בתנ"ך בדמותה של יעל שהשתייכה לשבט הקיני, שבט של נוודים שהיו לו יחסים טובים עם עם ישראל ועם אויביו גם יחד ("וַיֹּאמֶר שְׂאוּל אֶל-הַקִּינִי לְכוּ סְרוּ רְדוּ מִתּוֹךְ עַמְלָקִי פֶן-אֶסְפְּדָ עִמּוֹ וְאַתָּה עֲשִׂיתָה חֶסֶד עִם-כָּל-בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּעֵלּוֹתָם מִמִּצְרַיִם; וַיֹּסֶר קִינִי מִתּוֹךְ עַמְלָק", שמ"א טו, ו). נאמנותה הכפולה הכשירה אותה להיות זו שפיתתה את סיסרא לחסות בצל קורתה, אך גם לבגוד באמונו ולהָרְגוּ כּדִי לַסִּיַּע לַעַם יִשְׂרָאֵל (שבצלו חסה אז שבט הקיני), לגבור על אויביו.

ולעניין העונג שעינגה על־דג-גלדג את המנהיג הגותי הזקן, מי יקבע "עונג" מהו? הנאות העולם-הזה קצרות מועד הן, וגם לגיבור ה"הבראסטי" המתנזר מהן יש הנאות משלו. וכדברי ביאליק על גיבורו ה"הבראסטי" הסגפן בשירו "המתמיד": "האמלל? - מדוע? מי יוכל הוכח, / כִּי-נוֹצֵר הָאֵדָם לְמַרְחֵב יָדָיִם? / וְלִמָּה לֹא-יְהִי גַם-הַנֶּעַר שְׂמִיחַ / בְּאַמַּת פְּנִתוֹ דִּי מַעֲמֵד רְגָלָיִם?". גם עדיאל עמזה הסגפן, המתמיד במחקרו, מייצג את הנגע והעונג - את הצרעת ואת שמחת היצירה - גם יחד. אפשר להפיק הנאה ועונג גם משיבה נזירית, בדל"ת אמות, ולא דווקא מאותם עינוגים הכרוכים בגילויי פריצות, ניאופים וזנונים. נזכיר בהקשר זה כי האחות עדה עֶדָן (שדמותה נולדה מתוך פרק של הרומן שירד) מושיבה את החוקר עדיאל עמזה בחלקה נטועת דקלים הנראית כגן עדן עלי אדמות, אך למעשה

פרק 4 | "עד עולם" והשפעת ביאליק

חֶלְקָה זו נטועה בתוך תחומו של בית המצורעים שכמוהו כגיהנום עלי אדמות. ואף-על-פי כן, עדיאל עמזה ביכר את החיים האסקטיים של בית המצורעים על פני חיי הזוהר והפרסום שהיו צפויים לו אילו הגיע לפגישה עם בן-עירו העשיר גבהרד גולדנטל שהסכים להוציא לאור את ספרו (גם עדה עדן ויתרה בשעתה על מחוות החיזור של אותו גבהרד גולדנטל).

ואכן, התלבטות זו של עגנון הצעיר - בין הֶבראיזם יהודי נזירי וסתגפני לבין הֶלְנִיזם השואף אל האור, הכוח והיופי - ניכר בבחירת שמו העברי, שהופיע לראשונה בשולי סיפורו המוקדם "עגונות". שם ייחודי ומיוחד זה, פרי המצאתו של הסופר הגליצאי הצעיר מבטא בעת ובעונה אחת את משיכתו אל המזרח הַשְּׁמִי הקדום, אך גם אל יפיפיותו של יפת - אל הֶלְנִיזם המודרני שקרץ לו "מעבר לים" בקצה מערב. מצד אחד, לפנינו שם ארץ-ישראלי, כמו-כנעני, שמשולבים בו צליליה הגרונניים של העי"ן הַשְּׁמִית; ומצד שני, שם זה קשור אל המילה "עוגן" שמקורה ביוונית (onkinos - ὄγκινος). השם "עגנון" אפוא נגזר ממילה שמקורה יווני, לאו דווקא ממילה שנגזרה משורש שְׁמִי. השורש העברי עג"ן שבבסיסו של השם "עגנון" מבטא דבר והיפוכו: בהקשר הגלתי הוא מבטא גם את הטרגדיה הלאומית-היהודית הגדולה הנצחית של העגינות, שאין לה מקבילה בתרבויות ובדתות אחרות, ובהקשר הארץ-ישראלי הוא מבטא את האופטימיזם של היהודי החדש המבקש להטיל עוגן במולדתו החדשה, המבודדת מכל העולם, להיעגן בה ולראות בה את ביתו הלאומי של עמו עד עולם.

ג. הגביר והעני - הסכם יששכר וזבולון

למיטיבו של עדיאל עמזה, הגביר גבהרד גולדנטל, נתן עגנון שם גרמני, שכן הגימ"לים שבסיפור מייצגים לא רק את הגויים, אלא גם את בני ישראל ה"מתיוונים", הזוקפים את גוֹם בגאון. את תכונותיו של ה"הֶלְנִיזם" הגרמני (אהבת הכוח, השררה, הסדר והנאות החיים שהכסף יכול להעניק לבעליו) הכיר ביאליק גם מידידיו היהודים,

מלומדים יוצאי גרמניה שהתהדרו בשמות גרמניים כמו "גרהרד" (שמו הגרמני של גרשום שלום), או "גוסטב" (שמו הגרמני של גרשם שוקן העורך והמו"ל של עיתון "הארץ" בין השנים 1939 - 1990). יהודי גרמניה, רמזו עגנון, ירשו תכונות הֶלְנִיסְטִיּוֹת והתרחקו מן ההבראיוס הסתגפני והכנוע של בני עמם ה-Ostjuden. את כינויים ("יקים") קיבלו משום שהם היו היהודים הראשונים בכל תפוצות ישראל שהמירו את מעיליהם הארוכים של בני-תורה במקטורן (Jacke) אירופי קצר. ייתכן שעגנון חשב גם על רעהו ההיסטוריון-המזרחן ש"ד גויטיין, שעסק בין השאר בחקר הגניזה, ועל קודמו בתחום זה, המזרחן היהודי י"י גולדציהר, שתרם רבות לחקר האסלאם (ואגב, גם אסתר עגנון, רעייתו של הסופר, למדה מזרחנות ושאפה להתמחות בה ולהיות מורה לערבית).

במהלך חייו, לאחר נישואיו עם אסתר לבית מרקס, ילידת גרמניה (וכן בעקבות עבודתו במחיצת שלמה זלמן שוקן וידידותו עם גרשום שלום, שמואל-הוגו ברגמן ומרטין בופר), השתייך עגנון לשני הקטבים גם יחד (וכבר דרשנו בנושא אופיו הדואלי של השם "עגנון", המתיך בתוכו עי"ן וגימ"ל, עבריות וגרמניות, ענווה הבראיסטית וגאוה הֶלְנִיסְטִיּוֹת). ליהודי גרמני כמו גבהרד גולדנטל העניק עגנון שם פרטי ושם משפחה בגימ"ל, אך מתברר שגם "מתיוון" זקוף קומה ונטוי גרון כמו הגביר גולדנטל נוהג לפעמים במידת גמילות-החסדים האופיינית ל"הבראיסט" יהודי המאמין בשכר ובעונש.

בנושא העשירים המסייעים לבני-עניים לעלות בסולם התורה התכתב עגנון בסיפור זה עם דרשותיהם של חז"ל בנושא "הסכם יששכר וזבולון". "הסכם יששכר וזבולון" קובע שותפות מלאה בין לומד התורה לבין מפרנסו, ולפיו זבולון הסוחר נותן ליששכר הלומד מחצית מכל הרווחים שעתידיים להניב עסקיו, וכנגד זה עתיד זבולון לזכות בעולם-הזה ובעולם-הבא במחצית מהשכר שיגיע ליששכר בעבור התמדתו בלימוד התורה. הגמרא (סוטה כא ע"א) מביאה את סיפורו של התנא שמעון שלא נקרא על שם אביו אלא על שם אחיו ("שמעון אחי עזריה"), כדי לרומם ולשפח את עזריה שפרנס את אחיו

פרק 4 | "עד עולם" והשפעת ביאליק

העני בעת לימודיו. סיפור זה מלמד ש"הסכם זבולון ויששכר" מקנה לאח המפרנס זכות שלימוד התורה ייקרא על שמו. כנגד סיפור עזריה שסייע לאחיו התנא שמעון, הביאו חז"ל את סיפורו של שבנא, אחי הלל הזקן, שלא רצה לתמוך באחיו בימי עוניו, אך בא אל אחיו והציע לו להחיל את "הסכם זבולון ויששכר" לאחר שמינו את הלל לנשיא (יומא לה ע"ב). הצעתו המאוחרת של האח העשיר לא נתרצתה ולא נתקבלה, שהרי אי אפשר "לקנות" את המוניטין של האח הלמדן ואת זכויותיו בעולם-הבא לאחר שעלה בן-התורה העני לגדולה. את "הסכם יששכר וזבולון" ניתן לקבוע מראש, אך לא בדיעבד (וראו סיפורו הקצרצר של עגנון "יששכר וזבולון" במדור "דורות עולמים" שבקובץ הסיפורים שלו אלו ואלו). הרב ראובן אלבז שליט"א, ראש ישיבת "אור החיים", הביא בספרו *משכני אחריו* (2019) את סיפורם של הלל הנשיא ואחיו שבנא, אגב שילוב מקורות מדרשיים אחדים, ולפי נוסח הסיפור הכלול בספרו לא הניחו השומרים לשבנא להיכנס אל אחיו הלל הנשיא, ושאלוהו "מי אתה?". לאחר שהתירו לו להיכנס והוא הציע את הצעתו, יצאה בת-קול ואמרה: "איחרת את המועד".⁸ בסיפורו של עגנון, דווקא הלמדן העני מתקשה להגיע אל בעלי הממון, ובכל מקום אומרים לו "מי אתה?". לבסוף נקבעת לו פגישה עם הגביר גולדנטל, שמוכן לתמוך בספרו ולהוציאו לאור, אך הוא מתעכב בגלל האחות עדה עדה מבית המצורעים, שאומרת לו "הלוואי שלא איחרת את המועד", ועדיאל עונה לה: "לא איחרתי את המועד. אדרבא זה תחילת המועד". הוא מוותר על הכסף, הפרסום והתהילה שגולדנטל עשוי להעניק לו, למען תורתו שהיא גם אמנותו. הוא רואה בכניסתו לבית-המצורעים לא סוף אלא סף - אתחלתא דגאולה.

בשנת 1953, עת פרסם עגנון את סיפורו "עד עולם" עשתה מדינת ישראל את צעדיה הראשונים, ובאוויר ריחפו שאלות בדבר האתוס שעליו צריכה המדינה הצעירה לבסס את קיומה. האם עליה להידמות ל"גלית" הענק הפלשתי-ההלניסטי, המזכיר במראהו ובכלי-מלחמתו את הגיבור ההומרי, או ל"דוד", הגיבור הקטן הצנוע שהסתפק בקלע

ובאבן וידע להביס את הענק הפלשתי בכוח המוח? האם העם המחדש את פניו צריך להיות "עם ככל העמים" או לשמור על ייעודו המקורי, שמהותו דואלית ("עם לכדד ישכון", מזה, ו"אור לגויים", מזה)? האם זכאים בני הישיבות לפטור מגיוס ומשירות צבאי? עניינים אלה עלו בפגישה המפורסמת של דוד בן-גוריון עם הרב קרליץ ("החזון איש") בדבר דרישתם של החוגים החרדיים לפטור את לומדי התורה משירות צבאי. בעקבות פגישה זו (הידועה בזכות משל "העגלה המלאה והעגלה הריקה", המבוסס על סנהדרין לב ע"ב) הוענק הפטור שכן גם בתוך חוקיה של הממלכה מצא המנהיג לראוי לפטור אנשים המקדישים את חייהם לתורה מן החובות ה"הלניסטיות" הקשורות בהפעלת כוח הזרוע. עגנון שפָּעַת חיבור הסיפור "עד עולם" כבר שמר מצוות צידד ככל הנראה במסקנה זו, והאמן כמדומה ש"הסכם יששכר וזבולון" צריך לחול על לומדי התורה גם בעת החדשה: המדינה צריכה לפרנסם מ"אסמיה" כדי שיוכלו הלומדים להקדיש את חייהם לביצור המסורת התרבותית של עם ישראל.

מן הסיפור "עד עולם" משתמעות גם מסקנות נוספות, המעמתות את התפיסה ההיבראיסטית עם זו ההלניסטית: בידודו של העם במשפחת העמים מקבילה כאן לבדידותם של האמן והחוקר, בדידות שהיא אורח חיים מבחירה ומאונס. העם המבוּדָד נדחק בכורח הנסיבות למקום נידח שכמוהו כ"בית מצורעים" בעיני "המתוקנות שבאומות העולם", אך דווקא שָׁם - בהיותו מנוטרל מכל יצר ותאוה - הוא יכול להגיע לרוחניות עליונה, לממש את מערכת ערכיו ולהגיע לחקר האמת.

דומה שגם השאלות האלה מרחפות מעל סיפורו של עגנון. האם הנהגת האומה צריכה לנהוג כמו עוזיהו שפָּנָה מגדלים ומצודות, אִימֵן צבא גדול ונלחם בפלשתים? האם צריכה המדינה להקים בארץ-ישראל "ממלכת כוהנים וגוי קדוש" ולכונן צבא לצורכי הגנה בלבד? האם מנהיגי האומה צריכים להטות אוזן לנהגה הדתית ולראות בה שותפה בהנהגת המדינה? לפי המסופר בתנ"ך ובמדרשים ניסיונו של עוזיהו ליטול לעצמו תפקידים שנועדו לכוהנים בבית-המקדש

פרק 4 | "עד עולם" והשפעת ביאליק

הביא עליו את עונש רעידת האדמה הצרעת. השקפתו של עגנון ש"חזר בתשובה", שבתו נהרס ברעידת האדמה שפקדה את ירושלים ב-1927 בשל חטאים, נטתה בשנות החמישים אל זו של הראי"ה קוק יותר מאשר אל זו של בן-גוריון. בשנות החמישים, בעת פרסום הסיפור "עד עולם", נודעה משיכתו של בן-גוריון אל ה"כנעניות" ואל התנ"ך וזלזולו בספרות הַבְּתֵר-מקראית (התלמוד וכל ספרות חז"ל), שאותה זיהה עם מורשת הגלות - עם רפיסותו של עם שאיבד את ארצו. ניתן לראות אפוא שהסיפור "עד הנה" עוסק אמנם בסוגיות הגותיות נצחיות וחובקות זרועות עולם, כמו ההבדלים שבין ההבראיות להַלְנִיזִים, אך אינו מנוטרל מממדים אישיים ואקטואליים שהעסיקו את הסופר בראשית שנות החמישים.

ג. נצחיותם של הספרים

עגנון הלך כאן לשיטתו של ביאליק בעת חיבורה של "מגילת האש". הניצוץ האקטואלי שהוליד את היצירה המהפכנית של ביאליק היה מהפכת הנפל של 1905, שבמהלכה עלה באש בנמל אודסה ובו האנייה פוטיומקין שעל סיפונה התחולל מרד נגד שלטון הצאר. הסיפור האקטואלי, שראה המשורר מול עיניו, הפך ליצירה גדולת ממדים המתארת את אירועי החורבן והתקומה שטלטלו את העם ואת העולם לאורך ההיסטוריה, בניסיון לחשוף את תבנית-הקבע של אירועים כאלה. "מגילת האש" נפתחת בתיאור חורבן הבית, אך תיאור זה רווי בהדים וזכרי דברים מחורבנה של רומי. תמונתו של האל שנתבלעה דעתו היושב על כיסאו מול הלהבות עטוי אדרת פורפוריה (אדרת ארגמן) דומה לתיאורה של רומי הבוערת שעל רקעה ישב נרון קיסר וניגן בנבל.¹⁰

כשם שבשירו "מתי מדבר" ניסה ביאליק לחשוף את תבנית הקבע (Gestalt) של כל המרידות בתורת-משה, מימי יציאת מצרים של ימי פרעה ועד ל"יציאת מצרים" של ימיו, כך ביקש ב"מגילת האש" לתאר את אירועי החורבן והתקומה שבכל דור ודור. כאמור, אין יצירתו משקפת אירוע היסטורי מסוים, אלא מרכיבה פסיפס, או

קולז', מרסיסיהם של כל האירועים הקטסטרופליים האלה, למן ימי קדם ועד לעת החדשה.

הסיפור "עד עולם" הולך כאמור לשיטתו של ביאליק ב"מגילת האש": גם עגנון תיאר את תולדותיהם של החורבן והתקומה שבכל הדורות, ועל כן לא הצליחו המבקרים ללכד את חלקיו ולפרש את סתירותיו. אם גומלידתא היא ירושלים, איך משתלבים בסיפור גדודי ההוגים המכתרים את העיר ופורצים לתוכה? אם גומלידתא היא רומי, איך אפשר לומר על המו"ל גבהרד גולדנטל, אחד מעשרי עירו של עדיאל עמזה, שמקורו בגומלידתא? הן אובייקט חקירתו של עדיאל עמזה היא עיר מימי קדם, מן התקופה שבה היו הערים ערי חומה, אך נקודת ההווה של הסיפור היא זמנו של עגנון, שהרי מתואר כאן מו"ל המעסיק גרפיקאים ומסתייע בגלופות. גם ה"ז'ורנלים המצויירים" הנזכרים בסיפור מתאימים לתקופתו של עגנון וכן דבריו של עדיאל לאחות עדה ("עשית אותי גברתי סקרני [...] ממש כפסכיאטריקן") שייכים לעולמו של עגנון. אכן, הדברים בסיפור המסגרת מתאימים למאה העשרים ולעולם המושגים של אדם מודרני כדוגמת עגנון, ועל-כן המספר מודה שסיפור זה על מוצאו של גולדנטל חסר ביסוס הוא ואמינותו מפוקפקת, "שהרי גומלידתא כבר נחרבה עם פלישת הגותים, ומי זה שיכול לומר מזרעם של גומלידתא אני בא" (עמ' שסז). מיתוס זה של גבהרד גולדנטל בדבר היותו צאצא של תושבי גומלידתא מראה את כוחם ומעמדם של הנראטיבים האישיים משוללי הבסיס העובדתי, שאָתם צריך ההיסטוריוגרף להתמודד בעת עריכת המחקר והעלאת הממצאים על הכתב.

הסיפור (story, history) שמנסה ההיסטוריון עדיאל עמזה לשחזר נוגע לאירוע היסטורי מסוים ואמתי שאירע בעבר הרחוק וכיום יודעים עליו רק מן הספרים. לעומת זאת, הסיפור שבונה המספר על ההיסטוריון המתעד את האירוע העתיק בונה פסיפס של כל אירועי החורבן והתקומה מאז ימי קדם ועד לעת החדשה. סיפור זה, המסופר פעמיים (פעם מפי המספר ופעם מפי האחות הרחמנייה עדה עדן) מתחקה אחר הדינמיקה של אירועי חורבנה של עיר ושל

פרק 4 | "עד עולם" והשפעת ביאליק

מדינה שבכל דור ובכל אתר, ומנסה לחשוף את תבנית-הקבע שלהם (וכדאי לזכור כי בעולם העתיק "עיר" הריהי "מדינה")¹¹. מצויים כאן הדים מסיפורים שונים. למשל, סיפורה של יריחו, עיר החומה המבוצרת, שממנה אין יוצא ואין בא, מלמד שהיא נכבשה בגלל בוגדנותה של רחב הזונה בבני עירה ובשליטיה. גם העיר המבוצרת גומלידתא נופלת בעטייה של נפקנית צעירה (עלדג-גלדג) ששוביה הפכוה שפחת-מין של עריץ זקן ומאוס. הם הפכוה חפץ שבו מכלה השליט הזקן את תאוותיו, והיא נוקמת בשוביה את נקמת קלונה: לא זו בלבד שהיא מגלה לאויבי הגותים היכן מצויה הפרצה בחומה ומביאה לחורבנה של גומלידתא. היא אף מלמדת את שוביה כי לכוח יש גבולות ומגבלות וכי התעללותו של החזק בחלש יש לה תג-מחיר.

ב"עד עולם" רמז עגנון כי עולמם החזק והמבוצר של הגימ"לים (אנשי הגבורה, הגבריות, הגו הזקוף והגאוה של בני "הגזע העליון") אינו יכול לעמוד על תלו עד עולם, ואפילו לא לאורך ימים. הוא מוכרע אף מבלי שידעו "הגוותנים" (כפי שמכנה עגנון את אנשי הגאוה והגאון) שגורלם נחרץ וסופם קרב (בסיפורו "עד הנה", עמ' צ"ט, כינה עגנון את אחד המלומדים בכינוי האליטרטיבי הרצוף בגימ"לים: "גאונם וגאוותם של הגרמנים").

כבאחדים מסיפורי עגנון, שהושפעו מיל"ג ומביאליק, גם כאן מוכרע המאבק "בגלל מסמר קטן" ("קוצה של יוד")¹² פרוצה קטנה התובעת את עלבונה מגלה את הפרצה והופכת את העיר לעפר ואפר, כמאמר הנביא: "וְהָיָה הַחֶסֶן לְנִעְרָת וּפְעֵלָו לְנִיצוֹץ וּבְעָרָו שְׁנִיָּהֶם יִחַדְדוּ וְאֵין מְכַבֵּה" (ישעיהו א, לא).

את "מגילת האש" כתב ביאליק כאמור מול מראותיו של נמל אודסה הבווער באש. הסיפור שבפתחה של היצירה הוא סיפור חורבנה של ארץ ציון וירושלים, אך התמונה האלוהית שבפתחה מזכירה כאמור את תמונת רומא העולה בלהבות. תוך כדי הלחמתם של סיפורים שונים ושלובם זה בזה ביקש ביאליק לתאר את התבנית החוזרת שבסיפורי החורבן, והראה שדי בדמעה אחת מעיניו של מלאך

ובגחלת אחת מן האש הגדולה שעל המזבח כדי שיום אחד, לאחר מצוקות שאול ושחת, תגיע עת תקומה, ולו גם רפה ומהוססת. כך נהג עגנון גם בסיפורו "עד עולם". הוא הִלחִים זה לזה סיפורי חורבן רבים, ומצא את הארכיטיפ שבבסיסם. ייתכן שגומלידתא היא יישוב עתיק כמו גמלא, שסיפור ביצורה ונפילתה כלול בספרו של יוסף בן מתתיהו, מפקד הגליל בימי המרד נגד הרומאים, וחוקריה איתרו את הפרצה בחומה שדרכה חדרו הרומאים לעיר הנצורה. ייתכן שגומלידתא היא ירושלים שחורבנה בא עליה בגלל שנאת חנם, או ביתר שחרבה בגלל יצול או מסמר של עגלה, וייתכן שהיא דווקא רומא שנהרסה בידי ההונים.

גומלידתא יכולה להיות גם אירופה כולה שהטבטונים המודרניים גרמו לקריסתה ולקריסת ערכים בני דורות רבים שעיצבו את האָתוֹס שלה והפְכוּהוּ לתמצית מזוקקת של הִשְׁגֵי התרבות האנושות. בזמן חיבור סיפורו יכול היה עגנון להכיר ולהפנים גם את הלקח העולה מיצירתו של אלתרמן שירי *מכות מצרים* (1944), המציג את חורבנה של העיר המצרית העתיקה נוא אמון כמקרה ראשון בשרשרת אירועי חורבן שהוליכו עיר עתירת אוצרות חומר ורוח אל קצה בגלל סכלותם של מנהיגיה. אלתרמן העמיד במרכז יצירה זו את הדגם הקמאי של ההיסטוריה האנושית שצברה מאז ועד עתה את "אֶפְרָן שֶׁל בִּירוֹת כָּל דוֹר".

בשנת 1953 תיאר עגנון בסיפור "עד עולם" גם את הדינמיקה שהובילה את הגרמנים, בני "הגזע העליון", אל תבוסתם. ביאליק הבין את הדינמיקה הזאת מראש, "בזמן אמת". הוא צפה אותה ותיאר אותה בימי שיא כוחם של היטלר וצבאו. ב-1933 חיבר את שירו שבפרוזה "איכה יִרָא את האש" לאחר שרִכַּת רבבות ספרים במאי 1933 (בעקבות יזמה של שר התעמולה הגרמני יוזף גבלס)¹³ כדיעבד ניתן לראות בו שיר נבואי, שחזה בדיוק נמרץ את סדר האירועים - השמדת היהודים, סופם של המשמידים ותקומתם של האודים העִשְׁנִים והעצמות היִבְשׁוֹת מתוך גִּיא ההִרְגָה. לאחר שִׁכְבוּ הכבשנים, ניבא ביאליק, תהיה "מְמִשְׁלַת הַזֶּדֶן וְהַאֲלֵת לְקֹשׁ [...]

פרק 4 | "עד עולם" והשפעת ביאליק

וְשָׁרִיד לֹא יִהְיֶה לָּהּ". אש הכבשנים שהציתה ממשלת הזדון והאיוולת תאכל גם את היד שהקימה את הכבשנים והציתה בהם את בני העם. כשם שתיאר ביאליק בשירו זה את נבוכדנצר שהשליך את היהודים לתוך הכבשן, והפך בסופו של דבר ל"תֵּית פָּרָא הוֹלֶקֶת עַל אֲרֵבַע וּמְלַחֶכֶת עֵשֶׂב הַשָּׂדֶה", כך גם תיאר בשיחה עם ידידיו את סופו הצפוי של היטלר, יותר מעשור שנים לפני התרחשותו: "הסוף יהיה, שבמקום לנצח חלילה וחס ולהיות אחד הגדולים שבתולדות הלוחמים-הכובשים, יהיה דחליל, שאפילו הצפרים לא ייחתו מפניו, וסופו שיציגוהו בפנופטיקום לראוות-צחוק, לחוכא ואטלולה [...] 'המפלצת הטבטונית', לראשו קרני חרס, שניו ניבי חזיר, עיניו יוצאות מחוריהן".¹⁴

עגנון למד אפוא מביאליק להעמיד יצירת קולז' הבנויה מרסיסי תמונות מאירועי החורבן שבכל דור ובכל אתר, אף למד ממנו את החוקיות ההיסטורית שלפיה לכוח ולניצול יש תאריך תפוגה ושאי אפשר לקיימם "עד עולם". הוא אף למד מביאליק את הרעיון שלפיו הרוח המנשבת בין על-הספר נצחית יותר מן המלחמות שהספר מתעד. ביאליק הדגים את הרעיון הזה הן ב"מֵיתִי מְדַבֵּר", הן בסיפורו האגדי "ספר בראשית" והן בטיוטה של שיר גנוז בשם "עומד ומפשפש אני בארון ספרי סבא זקני". בכל היצירות האלה הראה ביאליק שמערכות הספרים (מלשון "מערכת") עומדות על תלך דורות אחרי שהדי מערכות הדמים (מלשון "מערכה") שוככים ונשכחים.¹⁵ גיבורה של "מגילת האש" עובר ממקום הולדתו בין כרמי שומרון אל חיקו של הנזיר הזקן והקדוש מיהודה, ששולח אותו אל היכל הקודש שבירושלים - אל מקום שבו שולטים ערכים הפראיסטיים מובהקים תחת עיניה של הכהונה. מוטיבים כאלה שניזונו כאמור מן ההגות הניטשיאנית מצויים כבר בפואמה המוקדמת "המתמיד", שגיבורה כלוא מרצון בין כותלי הישיבה תחת עינו הפקוחה של ראש הישיבה הזקן, סמל ההפראיזם (כדומה לשמואל במקדש עליו). גם גיבורו של עגנון מקדיש את חייו לכתיבת ספרו, סוגר את עצמו בין הכתלים, והסיפור מסתיים במילים "וישב שם עד עולם", כדברי חנה

המקדישה את שמואל לעבודת הקודש ("וַיֵּשֶׁב שָׁם עַד-עוֹלָם"; שמ"א א, כא).¹⁶ אישה שילדה בן אחרי שנות עקרות ממושכות מסכימה להפקידו בידי הפהן הגדול כדי שיוכל למלא את ייעודו ולשאת בשליחות הלאומית (קרבנה של חנה הוא קרבן הֶבְרַאִיסְטִי מאין כמוהו, שעיקרו התנזרות מסיפוק ומהנאה). לא לחינם משובצות בסיפורו של עגנון מילים המבוססות על שיכול אותיות השורש נג"ע וענ"ג. חוקרי אמת כדוגמת עדיה עמזה מוכנים ללקות בנגעים ולהרחיק את עצמם מן העיינוגים כדי להגיע לחקר האמת.¹⁷

כאשר מגיע עדיאל עמזה לסוף סיפורה של העיר גומלידתא, הגנוז בין דפי הספר השמור בבית המצורעים, זולגות עיניו דמעות: "כמה גדולים מעשי סופרים, שאפילו חרב חדה מונחת על צווארם אינם מניחים את עבודתם ונוטלים מדמם וכותבים בכתב נפשם ממה שראו עיניהם". עתה הוא מבין כמה מסורים הם החוקרים והסופרים לעבודתם עד שאינם מניחים את "הנוצה" אפילו על קו הקץ! איש לא ידע על ספר ההיסטוריה שנתגלגל לבית המצורעים לאחר שעברו עליו שבעת מדורי גיהנום, וספר זה - המלוכלך מידיים של מצורעים שפשפשו בו דור אחר דור - פותר להיסטוריון בן-זמננו את הלקונה החסרה לו להשלמת מחקרו.

ספרו המלוטש עד-גמירא של עדיאל עמזה לא זכה להתפרסם, וספק אם יזכה, שהרי הוא החמיץ את ההזדמנות לזכות במענק פרסום. במקום ללכת לפגישה עם הגביר גולדנטל שהסכים לפרסמו, הלך עדיאל עמזה אחרי האחות עדה עדן אל בית המצורעים כדי לראות את הספר הגנוז. ואולם (ודבר זה לא נאמר בסיפור אך מצופה מן הקורא והפרשן שישלימו בראשם את הפער) יום אחד בעתיד יתגלגל כתב-היד האבוד הזה לידי של חוקר שיוכל ללמוד ממנו את תולדות גומלידתא ולהוקיר את העמל הסיזיפי שהושקע בו, ממש כשם שעדיאל עמזה מוקיר את עמלם של קודמיו.

את המסורת הזאת, המתגלגלת מדור לדור ומקנה ל"עם זה" את חיי הנצח שלו "עד עולם" האיר ביאליק בשירו "אם יש את נפשך לדעת", המתאר את בית-המדרש כמקום ששומר על גחלת קיומו של

פרק 4 | "עד עולם" והשפעת ביאליק

העם ונותן לו כוח לסבול בלי קץ, בלי גבול, בלי אחרית. מקום זה הוא רק שריד של הוויה לאומית גדולה ששקקה חיים בעבר:

כי רק זיק מצל הוא, רק ניצוץ פליטה קטן,
אשר בגס התמלט מן-האש הגדולה
האירו אבותיך על-מזבחם תמיד.
ומי יודע אם לא-נחלי דמעוטיהם
העבירונו ונביאונו עד-הלם
ובתפלתם מאת אדני שאֵלונו;
ובמותם צונו לנו את-החיים –
החיים עד-העולם!

לא רק שירו של ביאליק על האסקטיות היהודית-ההבראסיטית, הנושאת בהכנעה כל עול, מסתיים במילים שבהן נפתח סיפורו של עגנון. גם לאה גולדברג, ידידתו הטובה של עגנון בימים שבהם עברה לירושלים, פרשה שנים אחרות לפני פטירתה בספרה מעשה בצייר שיום אחד צייר נערה והתאהב בה (כבסיפור פיגמליון). האמן עזב את ביתו, ויצא אל העולם הרחב כדי לחפש בו את האובתו (כבסיפור סינדרלה). בסופו של דבר נזכר גיבורנו שהנערה האהובה עדיין מחכה לו על פן הציור שבביתו הירושלמי, וכי לשווא הוא מחפש אותה במרחבי תבל. מאותו יום ואילך, "הצייר יושב בפּיֵת / בְּחֹב הָעֵץ הָעֶקֶם / וּמִן הַחֲלוֹן שֶׁבְּפֵית / הוּא רוֹאֵה אֶת חַן הַמְּקוֹם, / וְכָל שְׂעִינֵי תְּרַאֲיָנָה / מֵעֵתָה חַי וְקַיִם. / כָּל דְּמוֹת שֵׁיִשְׁנָה אוֹ אֵינְנָה / בְּתִמְוִנָה הִיא יִשְׁנָה עַד עוֹלָם". גם לפי לאה גולדברג איש הרוח אמנם מוותר על החיים ה"אמתיים", אך חווה את עולם הרגש באמצעות האמנות, ועל כן חייו מלאים וגדושים. לאמתו של דבר אין האמן מוותר כל ויתור שפן האמנות הנוצרת בדל"ת אמות ובין ארבעה כתלים חשובה לו פי כמה וכמה מן החיים ה"אמתיים" המשתרעים מחוץ לחדרו. היא מאפשרת לו לכרוא את עולמו כרצונו, להפוך את עוניו ומכאוביו

לעושר ולאושר גדולים. האהבה האמתית תתרפט יום אחד ותיבול, רומזת היצירה, אך מעשי ידיו של האמן יעמדו לימים רבים - "עד עולם".

ומי יודע? אפשר שעגנון העמיד כאן, בין השאר, גל-עד להיסטוריון החשוב שמעון דובנוב, שהצליח להשלים את מפעל חייו בטרם נספה בשואה לאחר כיבוש לטביה בידי הנאצים, אך לא זכה לראות את ספרו יוצא לאור. הכותרת העברית שניתנה לספרו *Weltgeschichte des jüdischen Volkes* - דברי ימי עם עולם - רומזת הן לנצחיותו של עם ישראל והן לפיזורו ברחבי העולם, כנרמז מן הכותרת "עד עולם".

הערות לפרק הרביעי:

1. אסתר פוקס, "עד עולם" - פאתוס או אירוניה?," מחקרי ירושלים בספרות עברית, ב, תשמ"ג, 199-221. טענה דומה ביחס לסיפור זה עולה גם מדבריה של מיכל ארבל (במאמרה "סיפורים של אי-השגה - קריאה בסיפורים 'האבטובוס האחרון' ו'עד עולם' לש"י עגנון", מחקרי ירושלים בספרות עברית יד, תשנ"ג, עמ' 293-333) המציעים "לפנות אל קריאה שאינה מנסה לפענח אלא להתקרב".
2. גם על המושג התאולוגי "ברית עולם" שעניינו הברית שִׁפְרַת האל עם עמו נאמר בספר ירמיהו "הֲגַהּ יָמִים בָּאִים נְאֻם-ה' וְכָרְתִי אֶת-בֵּית יִשְׂרָאֵל וְאֶת-בֵּית יְהוּדָה בְּרִית חֲדָשָׁה" (ירמיהו לא, ל), פסוק שממנו נתפתחה האמונה הנוצרית בדבר שתי הבריתות.
3. ראו, למשל, "אותה ארץ שבה לבדה היה עם זה בן-חורין" (מרטין בובה בספרו *תעודה ויעוד, עמ' 219*); "פרי מעשה בחירת האלוהים [...] כדי להנהיג עם זה" (הנ"ל, בין עם לארצו, עמ' 1); "לכל פגישה חדשה של עם זה עם ארץ זו" (שם, עמ' 14), ועוד.
4. המילה "דת" איננה מילה שמית. מקורה בשפה הפרסית, שהיא שפה הודו-אירופית. ובעברית היא נקלטה בעקבות השימוש הצפוף שנעשה במילה זו במגילת אסתר (מילה זו מצויה גם בספר דניאל ובספר עזרא). הוראתה בשפת המקור היא "חוק", הוראה שהתפתחה מן ההוראה המקורית של המילה הפרסית וההודו-אירופית "data" (נתונים).
5. אֶטִיקָה (ביוונית Attiki) היא חבל ארץ עתיק ביוון, ובו מצויה בירתה אתונה. ביוונית מודרנית הוגים את שמה "אֶטִיקִי" (Attiki).
6. גם ברומן *שירה*, ספרו המאוחר של עגנון, בטרם נכנס החוקר מנפרד הֶרְבַּסְט אל בית המצורעים כדי להישאר בין כתליו עם שירה "עד

פרק 4 | "עד עולם" והשפעת ביאליק

- עולם", נפגש הקורא עם מקבילו של עדיאל עמזה, בעת שבעמודים 535 - 536 הרבסט נפגש עם פרופסור שמצא תרופה למחלה טרופית, שהפילה חללים רבים, והדביק את עצמו בנגיף כדי לבדוק את יעילות התרופה. הרבסט מנשק את כף ידו וכורע ברך לרגליו של החוקר שסיכן את חייו כדי להגיע לחקר האמת ולקדם את האנושות.
7. בעקבות שימושו בעי"ן ובגימ"ל המשולבות בשמו הכתיר חוקר עגנון הלל ויס את כתב-העת האינטרנטי שבעריכתו, המוקדש לחקר עגנון, בשם עי"ן גימ"ל.
8. tinyurl.com/yxhmlanj
9. שמו של המלך עוזיה (הקרוי בתנ"ך גם "עזריה") מרחף מעל סיפורו של עגנון, והוא נקשר גם ל"הסכם יששכר וזבולון" (התנא שמעון נקרא על שם אחיו עזריה שפרנסו בעת לימודיו; סוטה כא ע"א). שם זה רומז גם למלך עוזיה (עזריה) שבנה מגדלים בירושלים. ההצלחה בתחומי הכלכלה, הצבא והמדינאות גרמו לכך ש"גָבַהּ לְבוּ עַד לְהַשְׁחִית וַיִּמְעַל בָּהּ". הוא התחיל להקטיר לה' על מזבח הקטורת, ובעת מריבתו עם הכוהנים "הִצְרַעַת זָרְחָה בְּמַצְחוֹ" (דבה"ב כו, יט) והוא ישב עד מותו ב"בית הַתְּשִׁיבָה" (בית מצורעים). הצרעת ורעידת האדמה שהתחוללה ביהודה בימיו נתפרשו כעונש על חטא היוהרה שלו שעה שביקש לכהן בשתי כהונות: מלכות וכהונה (ולהבליע את הגבול בין "הלניזם" ל"הבראיזם"). על גרהרד גולדנטל העשיר, יהודי יוצא גרמניה המייצג כאן את הקוטב ה"הלניסטי", נאמר שהעושר אינו מספק את נפש בעליו, ולפיכך "התעזר ונעשה עזר למדע" (גם העשיר גולדנטל נצבע כאן בצבעי עזריה העשיר ממסכת סוטה, בעת ש"התעזר". הוא נצבע כאן גם בצבעיו של עזריה המלך, שביקש לכהן בשתי כהונות (בתחומי הצבא, מזה, ובתחומי הרוח, מזה), לשלב כוח ומוח וליהנות מכל העולמות. שבנא העשיר, אחיו של הלל הנשיא, קרוי במקורות אחדים (אצל בובר, למשל) בשם "שכנא", והקרבה בין השמות "שכנא" ו"שוקן" עשויה לעורר את ההשערה שעגנון רמז כאן גם ליחסיו של סופר מסור כמוהו, המקדיש את חייו לעולם הספר, עם מצנט עשיר המוכן להוציא מכספו כדי להוציא את ספריו.
10. הניתוח העשיר והמקיף ביותר של יצירה קשה זו, שקוראיה התקשו לעכלה, מצוי בספרו של שמואל טרטנר מכל העמים: עיונים בשירה הלאומית של ח"נ ביאליק ונתן אלתרמן, תל-אביב 2010, עמ' 87 - 197. כאן מוסבר בין השאר מדוע הביכה היצירה את קוראיה ופרשניה ומדוע האשימוה בחוסר אחדות ואחידות.
11. העיר היא גם "מדינה" - פירוש שמה של 'עיר' בערבית, שהרי שמה של העיר הערבית אל-מדינה פירושו 'העיר', והשם נגזר מ'דין' (כלומר, ממערכת המשפט). גם משמה של העיר היוונית - הפוליס נגזרו המילים המציינות משטרה, מדיניות ומדינאות; קרי, עניינים הקשורים בסדר ובמשמעת.

12. סיפורים אחדים של עגנון מבוססים על יצירת יל"ג, ובמיוחד על שירו "קוצו של יוד".
13. השיר החשוב והמקורי "איכה ייך את השיר" נכתב ופורסם לאחר צאת מהדורת תרצ"ג של כל כתבי ביאליק, האחרונה בחיי המשורה, ורק משום שלא נכלל בכל כתביו (אלא ב"תוספת" שצורפה לכל כתביו בכרך אחד), אין הוא מופר כראוי. על תגובת ביאליק על עליית הנאציזם ראו: אביגדור המאירי, ביאליק על אתה, תל-אביב 1962, עמ' 151.
14. רעיון זה, שאותו העלה ביאליק לראשונה בפואמה "מתי מדבר" מופיע גם אצל אלתרמן בשירו לילדים "הקרב על גרנדה", המלמד ששיריו של שמואל הנגיד, ולא הִשְׁגִּיו בשדה הקרב, הם שנשארו לדורות.
15. ראו בספרו של חיים ברנדוין מגן בעדן ועד עיר ומלואה, ירושלים 2009, עמ' 289. טעה פרופ' חיים ברנדוין בהציגו את הצירוף של הכותרת "עד עולם" כצירוף יחידאי (hapax legomenon). צירוף זה מצוי בתנ"ך בהקשרים שונים, ואחדים מהם נזכרים בפתח דבריי.
16. בספרו של עגנון שירה, נזכר סיפורו של חוקר ירושלמי שהיה מוכן לסַכֵּן את חייו למען המדע כרמז מְטָרִים לנכונותו של הרפסט לנטוש את משפחתו ואת חייו לטובת חיי הנזירות הסתגרניים הנחוצים לו לאדם היוצר, וראו הערה 6 לעיל.